

Dr. BAKOS JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

AZ ORBIS PICTUS ÉS MAGYAR SZÖVEGE PEDAGÓGIAI ÉS NYELVÉSZETI JELENTŐSÉGE

(A nemzetközi Comenius-év tiszteletére)

Az *Orbis Pictus* valójában a *Janua* anyagának képekkel illusztrált kiadása, a modern értelemben vett nevelési célzatú szemléltetés első gyakorlata, a reális és enciklopédikus oktatás eszméjének, a sokoldalú képzés megvalósításának hatásos eszköze, a *valószerű* (vera), a *teljes* (plena), a *világos* (lucida) és a *maradandó* (solida) újkori ismeretek gazdag tárháza.

Már a könyv címe is utal tömören tartalmára és a nyelvi nevelésben követett elveire: *Orbis sensualium pictus, hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum Pictura et Nomenclatura* — A látható világ, azaz minden e világon levő derekasabb dolognak és az életben való cselekedeteknek ábrázolása és megnevezése.

A mai magyar comeniológiának is igen időszerű feladata annak megvizsgálása, hogy milyen elméleti megfontolások és gyakorlati szempontok alapján született meg ez a kiváló tankönyv, másrészt annak megvilágítása, hogy milyen szerepe volt e műnek és magyar szövegének hazánkban az anyanyelvi oktatás és nevelés fejlődésében, a magyar nyelvnek tanítási nyelvvé fejlesztésében, a magyar tudományos műnyelv, illetőleg szaknyelv megteremtését célzó törekvésekben [1]. A magyar szakirodalom sajnos keveset foglalkozott ezzel a témakörrel, s e tankönyv magyar nyelvi adatait is elsősorban a nyelvészek és a technika történetének kutatói használták fel forrásként [2]. E dolgozatunk címében jelzett összefüggésben magyar kutató még nem vizsgálta meg e témát.

* * *

Comenius az *Orbis Pictus*-t 1653-ban Patakon írta meg és illusztrálta, illetőleg illusztráltatta. Gondolt pataki kiadására is. (Vö. Turnbull: *An Incomplete Orbis Pictus of Comenius, printed in 1653, Acta Comeniana: 1957. (XVI.) 1. sz. 35—54.*) Különben már a *pataki Janua (Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua, Rerum et Linguarum Structuram externam exhibens, in usum scholae Patakinæ edita)* 1652-es kiadásának lapjain is közölt „a tanulás céljára készült” képekből, rajzokból. (Vö. Széchényi Könyvtár, RMK. I. 859/a, illetve RMK. I. 860/a példányokat,

1. A pataki Janua (1652) első képe

A és B variáns.) A képek a janualis szöveg XXII. és XXIII. részében helyezkednek el, s a *Partes corporis osseae*, *Carneae partes corporis* fejezetek anyagának illusztrálására szolgáltak (vö. 1—3. kép). Az eddigi kutatók figyelmét elkerülte ez a tény, pedig e rajzoknak az *Orbis Pictus*-ban megjelent ábrákkal való összehasonlítása is fontos adalék számunkra. A számokkal ellátott ábra újból megjelent az *Orbis* lapjain, és a másik két rajz is azt mutatja, hogy Comenius és munkatársai az *Orbis* rajzait, ábráit már Patakon elkészítették. Az eddigi kutatók figyelmét az is elkerülte, hogy a *pataki Janua Lexicon*-jának (*Sylva Latinae Linguae, sive Lexicon Januale*, Patak, 1652.) lapjain is megjelent a rajz a *tolleno*: 'kankalék', 'kankaré' szavak értelmezésének teljesebbé tétele végett. Az igen egyszerű technikával készített klisen a latin szöveg között alig tűnik fel a gémeskút rajza (vö. 4. kép). A „jáczó tsiga tsútsos” magyar értelmező szavak között is feltűnik a *játéksiga* ábrája. A magyarázó szöveghez illő számjegyet is az ábrához illesztik a pataki nyomdászok.

2. A pataki Janua (1652) második képe

Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy Comeniust és magyar munkatársait Patakon nagyon foglalkoztatta a képekkel való ábrázolás, illetőleg értelmezés technikai megoldásának problémája is. Comenius a pataki *Vestibulum* (1652) bevezetésében már jelezte azt is, hogy a *Vestibulum* szövegét is képekkel kívánta gazdagítani, hogy a képek és ábrák a dolgok formáit hűen előtűntessék. A képek mindenikéhez az elnevezéseket is oda kívánta tenni, hogy a kép és szöveg együtt segítse elő az ismeretek könnyebb elsajátítását. Azt is megemlíti, hogy bár hozzá is kezdett a megvalósításhoz, de a „mesteremberek itt való hiánya miatt” tervét nem tudta végrehajtani. De a *Janua* lapjain megjelent ábrák azt bizonyítják, hogy Comenius a pataki nyomda csekély lehetőségeihez mérten mégis megpróbált érvényt szerezni annak az elvnek, hogy a megismerés az érzékszervekből induljon ki („Sensus primarii perpetuique scientiae duces, sensus solide scientiae bases” [Meth. Linguarum Novissima, C. X.]), s hogy a dolgok és jelenségek „a láthatók által”, ábrázolva kerülje-

3. A pataki Janua (1652) harmadik képe

nek a tanulók elé, hogy „inspectamus simul picturas ut res ipsas verbis significatas nosse discamus pariter”, (Schola Ludus: IV. Act. III. Sc.). Comenius azt is jól tudta, hogy a rajz szerves és aktív tényezője az oktatási folyamatnak, s a rajzok és ábrák segítségével is fejleszthető a tanulók gondolkodása, a valóság iránti érzéke. Ha az *Orbis* rajzait, ábráit tekintjük, az is nyilvánvalóvá válik, hogy annak a követelménynek is eleget kívánt tenni Comenius, hogy a rajzok és ábrák megfeleljenek a tanulók korának és fejlettségének. Ebben a dolgozatomban csak utalhatok arra, hogy Comenius az *Orbis* rajzainak elkészítésében forrásokra is támaszkodott, de úgy használta fel forrásait, hogy a didaktikai céloknak megfelelően formálta azokat. Kora kartográfiai munkálataiban a térképekhez társult rajzok általában nagy segítséget jelentettek Comeniusnak, s hogy fel is használta e rajzokat, az itt közölt, s párhuzamba állított rajzok is bizonyítják (vö. 5–8. kép). Példáinkat szaporítani is lehetett

OLL-IMUS (elevatione
 et: -enonem 2 [ma.
 puteum] depr
 haurimus aquam,
 & sublatam s effu.

4. A pataki Lexicon Januale (1652) egyik ábrája

volna, de majd egy más alkalommal bővebben közöljük az erre vonatkozó kutatásunk eredményeit. (A felhasznált kartográfiai munkák közül itt csak a főbbeket említjük meg: Braun: Civitates orbis terrarum, 1572. — Ortelius: Theatrum orbis terrarum, 1570. — Libellus Novus Politicus Emblematicus Civitatum stb., stb.)

* * *

Az *Orbis Pictus* első kiadása 1658-ban jelent meg Nürnbergben, s azóta 24 nyelven, két, három, négy, öt, illetőleg hat nyelvű kiadásokban került az olvasók elé. Az 1669-es három nyelvű kiadásban magyarul is megjelent a szöveg. A magyar textussal kapcsolatos több filológiai probléma felvetése és megoldása az újabb magyar Comenius-kutatásra háruló időszerű feladat. Első kérdésünk: ki volt a magyarító? Teljes értékű választ még nem tudunk adni erre a kérdésre. Tudjuk, hogy a német szöveg szerzőjét illetően sokáig az volt a felfogás, hogy a német textus készítője Comenius munkásságát jól ismerő és vele tudományos kapcsolatban is álló Harsdorff. (Vö. Harsdorff: Specimen philologiae Germanicae, continens disquisitiones XII. de linguae nostrae vernaculae historiae methodo et dignitate, Comenius: Linguarum Methodus Novissima, C. XXVIII. 16.) Az újabb kutatások szerint [3] a német szöveg készítője Harsdorff barátja, Birken volt, ez az evangélikus hite miatt Csehországból Nürnbergbe menekült nyelvművelő költő. A magyar szöveg készítője is Birkenék körébe tartozhatott. Az 1669-es kiadás egy-két adata is támogat bennünket e véleményünkben. A magyar kiadás több soproni és ruszti magyarnak ajánlva jelent meg. S különösen figyelemre méltó ez az ajánló sor: *Dignum hunc Magni Comenii Nomine Libellum, uberrimo Ingenuae Juventutis compendio, Lingua vernacula redditum, consecrat MM. U. R.* Soproni és rusti magyaroknak ajánlja tehát a magyar szöveggel is ellátott *Orbis*-t egy rusti magyar; MM., szerintünk

5. Vö. Orbis Pictus: V.

6. Vö. Libellus Novus Politicus

a magyar szöveg szerzője. Hogy a magyar szöveg készítője a rusti evangélikusokhoz és a nürnbergi Birken-körhöz tartozó magyar lehetett, utal rá az is, hogy a könyvben megjelent latin vers szerzője, J. Andreas Dobner, szintén e vidékről származott és Altdorffban jogászkodott. Dobner sem nevezi meg barátját, a magyar szöveg szerzőjét, csak azt írja róla, hogy „omni grates a posteritate mereris Ungarus, Ungariae regio quem nulla silebit”. A nürnbergi kiadás magyar szövege a későbbi kiadásokban sem igen módosult. Csak hangtani vonatkozásokban van eltérés például

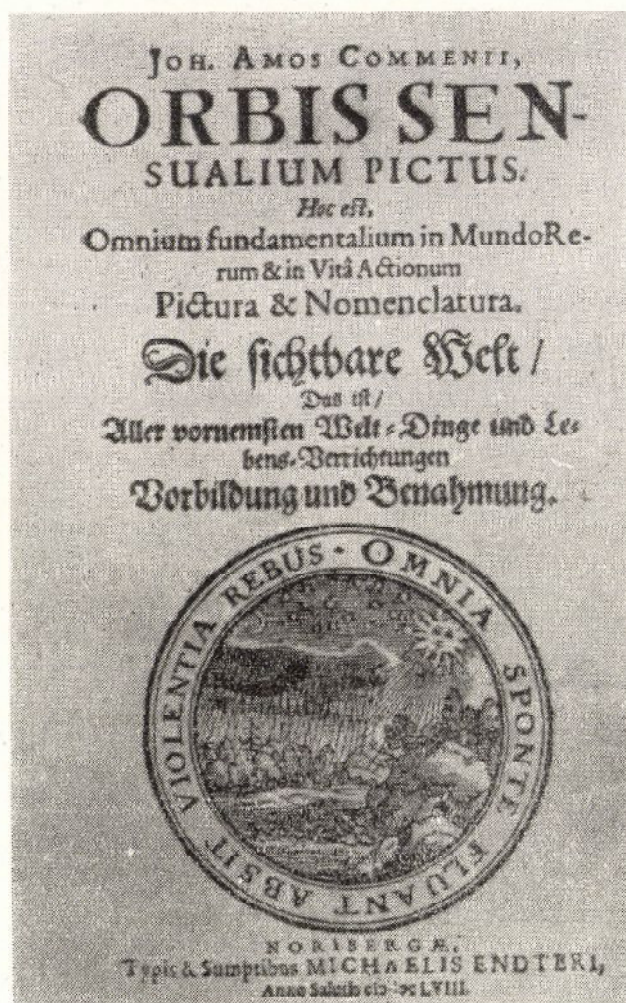

7. Vö. Orbis Pictus: LXXXIII.

8. Vö. Libellus Novus Politicus

a Brassóban megjelent, 1675-ös kiadásban is. Hogy milyen mértékű az eltérés a szöveg hangtani képét illetően, álljon itt egymás mellett a két kiadás bevezető fejezetének szövege és néhány szava. Az 1669-es eredeti első magyar nyelvű kiadás így hangzik: „Jöszte ide gyermek, tanully okoskodnyi (bölcsekednyi) — Micsoda ez? bölcsekednyi — Mindeneket, valamellyek szükségesek, igazán meg értenyi, igazán cselekednyi (véghez vinnyi), igazán ki mondannyi.” — garat, pörgő rokka, pördétő-karika, onnend, matola, gombolétatnak. Az 1675-ös brassói kiadásban: „Jöszte

9. Az Orbis Pictus első kiadása: 1658.

ide, gyermek! tanulj okoskodni (bölcsekedni). Micsoda ez? bölcsekedni. Mindeneket, valamellyek szükségesek igazán megérteni, igazán cselekedni (véghez vinni, igazán ki-mondani." — garad, pergő rocka, perdítő karika, onnét, motóla, gombolyéttatnak. A szöveg csak egy-egy szakszó, vagy tájnyelvi kifejezés erejéig változott a későbbi kiadásokban is. A lőcsei 1685-ös három, illetőleg négy nyelvű kiadás (latin, német magyar, illetőleg latin, német, magyar és cseh) szövege sem módosult feltűnően. A magyar szöveg formálásában, jobbitásában, tartalmi anyagának modernizálásában nagyobb méretű változtatást hajtott végre Szombathy János, sárospataki professzor. (Ezért veszélyes modernizált szövegét Comenius szájába adni, sokan elkövették ezt a hibát, különösen a II. fejezet: *Coelum* szövegét illetően!) Szombathy a címben is jelzi az átformálást: *A világ lefestve, magyarra fordítottatott és helyyel-hellyel megjobbítottatott Sz. J. által S. Patakon, 1796. esztendőben.* (Pozsony, 1798. és 1806.) A magyar ifjúság számára Karcsai Tóth János fordítja le 1842-ben,

ismét csak átformálva, ahogyan a fordító mondja: „a mostani nyelvfejlődéshez és korszellemhez alkalmazva, németből magyarrá fordítá...” (A világ képekben... Pozsony, 1842.)

A több nyelven megjelent *Orbis Pictus* nemcsak a latin nyelv tanításában volt jó eszköz, hanem nagy szerepet vállalt a *nemzeti nyelvek*, az *anyanyelv* propagálásában, tanítási nyelvvé fejlesztésében, illetőleg az *élő idegen nyelvek* rendszeresebb, korszerűbb, direkt tanításában is.

A nyelvi nevelés szempontjából azért is nagy jelentőségű volt ez a könyv, mert igen hatásos eszközökkel szabadította ki a nyelvi oktatást a grammatikai formalizmus szorító gyűrűjéből [4].

* * *

A továbbiakban az *Orbis Pictus* pedagógiai és nyelvészeti jelentőségének néhány vonatkozását kívánjuk előtérbe állítani. Pedagógiai jelentőségéről a mű jellegének megfelelően, bővebben kell szót ejtenünk, de nem kevésbé nagy e mű magyar szövegének nyelvészeti jelentősége is, hiszen szövege hangtörténeti, szóföldrajzi, nyelvjárástörténeti, jelentéstani és stilisztikai vonatkozásokban is értékes forrásunk.

Milyen elvek és megfontolások kaptak gyakorlati megvalósulást az *Orbis Pictus*-ban?

E könyv gyakorlatában kapott életet az az elgondolás, hogy először *ábrázolni, szemléltetni* kell a dolgokat, tárgyakat, jelenségeket (*quidquid enim pingi et oculis praesentari potest*), s *azután megnevezni őket* (*per suas partes*). Kevés szóval is sokat mondjon el a kép segítségével a rövid és tömör szöveg. Megvalósította benne azt a követelményét is, amiről a *Nagy Oktatástan*-ban is szót ejtett, hogy „a tanítás ne a dolgok szóbeli elbeszélésével vegye kezdetét, hanem a reális megfigyeléssel... s miután megmutattuk a dolgot, jöhet a bővebb magyarázat” [5]. (20. f.)

Képpel és szóval, látással és leírással, szemléltetéssel és magyarázattal, a gyermeki érdeklődés és figyelem nagyobb fokú foglalkoztatásával érjük el a lényeglátást. A dolgok valószerű, teljes, világos és maradandó ismerete (*notitia vera, plena, lucida, solida rerum*) az alapja a tudásnak (*scientia*), a képzettségnek (*eruditio*) és a bölcsességnek (*sapientia*). A korszerű ismeretszerzés útjai és módjai: a dolgok szemléltetése, megértetése, felfogása, illetőleg, hogy a dolgokat igyekezzünk: *in oculis sistere, intuendo videre, videndo intelligere, intelligendo discere* [5]. A *sensus* és a *ratio* egyformán fejlesztendő, de a *sensusnak* (*tactus, gustus, olfactus, auditus, visus*) szerinte nagyobb szerepe van a megismerés folyamatában. A dolgok ui. „először közvetlenül az érzékszervekbe vésődnek be, s végre az érzékszervek útján az értelembé”. (Vö. Nagy Okt. tan.: 30. fejelet.) Az *Orbis Pictus* anyagának elrendezése, képeinek megformálása, a szöveg tartalma alkalmat nyújt arra, hogy a tanuló érzékszerveit mind nagyobb mértékben használja fel az ismeretszerzésben. Comenius szenzualista jellegű ismeretelmélete nélkül aligha készült volna el ez a kitűnő tankönyv. Bacon és Vives gondolatait is realizálja, amikor azt állítja, hogy a helyes megismerés a dolgokból, az érzetektől halad a fogalmak

felé. Nem véletlen az sem, hogy Comenius a dolgokat, a valóság tényeit, jelenségeit állítja a középpontba. Azt vallja ui., hogy „*Sapientia non in linguarum, sed rerum cognitione consistit*”. (Methodus Linguarum Novissima: C. XXII. 2.) [6]. A nyelvi nevelés számára is alaptétele: „*Linguarum studium in res tendat*.” (Uo. Praefatio.), mert „*scire autem loqui et nescire, de quo sic loquaris, nescire est*”. (Uo. C. V. 7.) A dolgok, a valóság alaposabb ismeretét segítik elő a képek, az ábrák, általában a jó szemléltetési alkalmak is.

A valóságból kiinduló nyelvi oktatás alaptételei nyertek az Orbis Pictus-ban is gyakorlati megvalósulást elsősorban azzal, hogy az előtérben álló képek a dolgokat a valóság összefüggéseiben és fejlődésükben tárják a tanulók elé, s a szöveg, a szavak, mint fényvillanások a tárgyak részleteit állítják a központba. Az egész és a rész így arányosan áll az érdeklődés előterében, s nemcsak általánosságban szerez felületes ismeretet a tanuló, hanem az egész és a rész dialektikájának vonalában ismerete alapos, teljes és részletes lesz. Az iskola feladata — Comenius szerint —, hogy tanítsa meg az embert: *sapienter cogitare, honeste operari, loqui argute*! Az élet sója (*sal*); *sapere, agere, loqui*. (Methodus: C. XXV. 3.)

A *ratio* (*cogitata*), az *oratio* (*dicta*) és az *operatio* (*facta*) összefüggésének megfelelően, ebben a tankönyvében is eleget tett Comenius annak a követelménynek is, hogy előkészíttessék „*az Elme a Böltességre, a Nyelv az Ékesen-Szólásra és a Kezek e Világi élethez tartozó Tselekedeteknek serény véghez vitelire*”. (Orbis Pictus: Elöl-járó Beszéd.)

Egyáltalában nem alkalmas ez a tankönyv arra, hogy a tanítót a szóhüvelyezés száraz műveletére csábítsa, nem ad ui. *nyelvi formulákat való dolgok nélkül*: (*verba rebus parallele alligat*), s ebben a praxisban megvalósította Andreae Bálint követelményét is. (Vö. Andreae: Menippus: 1618.) Az Orbis Pictus szövege nem alkalmas formális szövegelemzésre. Nem halmozza el idézetekkel a tanulókat, nem annyira leír, mint inkább a képeken ábrázolt dolgokat értelmezi. A nyelvi anyag közlésében ui. Comenius tekintettel volt arra, hogy *mit* kell adnia (*Quid?*), *kik* számára nyújtja az ismereteket (*Cui?*) és *milyen nyelvi megfogalmazásban* (*Quomodo?*). Csak e követelmények dialektikus egységében nyújthatott olyan tankönyvet, amiben valóban *hasznos ismereteket adott világos és pontos megnevezésekben, képek illusztrálásával*, s így a tanulók a dolgokról pontos és megbízható ismereteket szereztek, *pontos és tartalmas fogalomalkotásra nevelődtek: Mentis simul cum lingua erudiendo*. (Methodus: C. XVIII. 17.) Comenius nagyon jól tudta, hogy „*si confusa erit Rerum cognitio, confusus et sermo*” [7].

Az Orbis Pictus bevezetésében külön is rámutat: célja ezzel a tankönyvvel azt is elérni, hogy „*semmi dolog, a' mellyet tanétanak és tanulnak ne legyen homályos avagy öszveelegyedett és zúrzavaros*”. Úgy kell tehát adnunk az ismereteket, hogy „*az ember meg-érthesse azokat*”. Sem *okosan cselekedni*, sem *bölcsen és világosan szólni, beszélni* nem tudunk mindaddig, míg azokat a dolgokat, „*mellyeket véghez kell vinni, és a mellyekről Szót kell tenni, előbb igazán mind meg nem értjük*”. (Vö. Orbis Pictus: Lőcse, 1685.)

A megértést könnyítő módok: a képek, a szemléltetés alkalmazása, a „szükséges és derekas dolgok leábrázolása”, a megnevezések: („a dolgot közönséges névvel ki-mondják s jelentik”), a képek részeinek felsorolása, megfejtése, megmagyarázása, leírása. A tanulók a képekben gyönyörködnek is, s így „az iskolabéli állapotot” nem veszik gyötrelmeknek, hanem inkább gyönyörködésnek. A hasznos tárgyakat és cselekedeteket úgy állítja e könyv a figyelem előterébe, hogy a róluk szóló ismeretadás egyúttal „a főjebb tudományokra való előkészítés” alapjául is szolgálhasson” [8].

Az iskolai oktatás hibájának tudta Comenius, hogy a nyelvi oktatás a tények előtt tanította a beszédet, a nyelvet, a szavakat, s háttérbe szorította a *beszéd tárgyát*. A tárgyak, a dolgok, a tények substancális, lényegi jellegűek, a szavak pedig accidentalisak, járulékosak. A tárgy: a test, a szó: a köntös. A dolog: a mag, a szó: a héj, a burok. Első helyen tehát a dolgokat kell az értelem elé tárni, mint beszédünk tárgyát. (Vö. Nagy Oktatástan. 16. feje.) Nem öncélú nyelvi anyagot kell emléztetni, hanem a nyelvi nevelés is törekedjék *minél gazdagabb reális tudásanyagot közvetíteni*. Az sem véletlen, hogy az *Orbis Pictus* az élethez szükséges és hasznos ismereteket nyújtja a felnövő nemzedéknek. Képei a világ *legfontosabb tárgyait, tényeit, jelenségeit* ábrázolják, megnevezései pedig valójában az *alapszókincsbe tartozó szavak nagy tömegével gazdagítják a tanulók aktív szókincsét*, a csoportnyelvi szavak bősége pedig a tanuló *passzív szókincsének terjedelmét növeli meg*.

Eleget tett Comenius annak az elvi követelésnek is az *Orbis Pictus* megszerkesztésében, hogy a nyelvek tanulásának párhuzamosan kell haladnia a tárgyi ismeretekkel (vö. Nagy Oktatástan: 22.), a szavakat tehát a dolgokkal összefűzve tanítja és tanultatja (vö. Nagy Oktatástan: 19.).

Az *Orbis Pictus*-ban megvalósultak, illetőleg gyakorlóteret kaptak azok az elgondolások is, amelyeket felvázolt *De Sermonis Latini studio... Didactica Dissertatio* című, Lissában, 1638-ban megjelent munkájában. Mert valóban az *Orbis Pictus* lapjain úgy rendeződött el a megtanítandó anyag, hogy a tanítás szükségszerűen „*in res tendat*”. A verbalizmus nem nyerhet tért e könyv anyagának tanításában, mert szerzője komolyan vette azt az elméleti megállapítást is, hogy „*verba sine rebus putamina sunt sine nucleo, vagina sine gladio, umbra sine corpore, corpus sine anima*” [9]. E könyvecskében valóban a valóság tényei, a dolgok maguk állnak a középpontban, itt valóban „*res loquitur, res agit*”. Így a tanulók előtt világossá vált annak az elméleti tételnek az igazsága is, hogy „*sapientia rebus constat, non verbis*”.

Az *Orbis Pictus* anyaga tartalmában, elrendezésében egyaránt azt a célt is szolgálja, hogy a tanításban és a tanulásban a tanuló *értelme, esze, keze és nyelve egyformán műveltessék*. Az értelem művelésében igen lényeges momentum, hogy a tanuló *alapos ismereteket* szerezzen, *tiszta fogalomalkotásra* nevelődjék és képes legyen „*intelligere, interpretari, discernere, et quod intelligit et scit, lingua, sermone aliis communicare*” [10].

Az a helyes comeniusi elv nyert megvalósulást az *Orbis Pictus*

különböző nemzeti nyelveken való megjelentetésében, amiről ő maga oly szépen szól a *pataki Janua* lapjain. Azért tanulunk és tanuljunk nyelveket, hogy a nyelv útján ismereteket szerezzünk, a megszerzett ismereteket felhasználhassuk és embertársainkkal is közölhessük. Tömören így fogalmazta ezt meg Comenius: *A nyelveket tudni szép dolog, a dolgokat magokat érteni szebb dolog, tudni mindkettővel élni, a legszebb dolog.*

Az Orbis Pictus és a nyelvi nevelés új útja

Comenius többször hangoztatta azt is, hogy a nyelvi nevelésnek nem lehet célja a retorikai oktatás erőszakolása, az üres nyelvi formák emléztetése, a latin nyelv konvencionális, zárt formáinak, mesterségesen szabott mondat sémáinak elemzése. Comenius nyelvi nevelése a nyelvnek *kifejező (társadalmi) funkcióját* kívánta tökéletesíteni. A nyelv társadalmi szerepéből, funkciójának helyes szemléletéből levont elméleti tételeket kívánta a gyakorlatban is érvényre juttatni: A nyelv „mindenkinek mindenkihez való tolmácsa, több embert a tervek és munkák szövetségébe egyesít”. (De cultura ingeniorum.) A nyelv a tárgyi, a reális ismeretek megszerzésének és az ismeretek közlésének egyik fontos eszköze, ezért a nyelvet nem mint a műveltség kiegészítő részét kell tanítanunk és művelnünk. El kell vetni a nyelvi képzés, a nyelvi nevelés öncélúságát: a nyelv eszköz és nem cél. Ezeknek az elméleti tételeknek megfelelően Comenius az oly nagyon kiemelt retorikát és dialektikát a reális ismeretek után helyezte, mert azt tartotta, hogy a dolgokat azok módja előtt, az anyagot a forma előtt kell tanítani, előbb tanuljuk meg a dolgokat megismerni, mint azokról ítélni és ékesen beszélni. Azt vallotta, hogy a nyelvek egyszerű, alapfokon való tanításában is előljár a dolgok megértetése. A tárgyi ismeretekkel együtt fejlesztendő a tanulók szókincse is. De e területen is az a cél, hogy ne csak a *copia verborum*, a szóbőség elérése, s a szép beszédre való törekvés legyen a nyelvi nevelés feladata. A nagy cél: *a mindennapi élet nyelvhasználatának alapos elsajátítása*. Nagyon jellemzően mondja Comenius: „*Decent bella verba Rhetores, Poetas, aulicos, amatores, adulatores, parasitos, et his similes, quibus belle loqui finis est*” [11]. Az életben forgoló ember előtt nem ez a nyelvi ideál, nem a szóvirág, a frázis, hanem a *világosság, az érthetőség, a pontos fogalomalkotás* és a még pontosabb nyelvi megformálás. A *claritas verborum* a mindennapok nyelvhasználatának is komoly követelménye.

Az *Orbis Pictus* mint tankönyv, alkalmas e nyelvi nevelési célok szolgálatára is. Igen sok hasznos ismeretet közvetít egyrészt, másrészt mint nyelvi tankönyv, a szókincsbővítés és a pontos megnevezésre nevelés szempontjából is kitűnő eszköz. A szótári szókészlet is fontos összetevője a nyelvnek. Szavakban is gazdagítani kell a tanulókat, mert „*verba sunt mentis ad mentem vehicula*”. (Methodus.) De az *Orbis Pictus* megszerkesztésében arra is tekintettel volt Comenius, hogy a tanulók szókincse valóban olyan szavakkal bővüljön, amilyenekre az életben szükségük van, s a szavak valóban a megértett fogalmak nyelvi burkai legyenek. Comenius nem véletlenül emlegeti a *clara verba* kifejezést.

Szerinte: „*Verba clara sunt, quae bene intelligibilia, usu nota, significatu propria, rebus ipsis terminata.*” A pontos szóhasználatra nevelésnek [12] is kitűnő eszköze az *Orbis Pictus*, hiszen a valóság tényei, tárgyai, a dolgok tulajdonságai, az emberi foglalkozások formái és eszközei igen gazdag és árnyalatokban is fejlett szókincs segítségével nyernek e könyvben bemutatást. Az egyes foglalkozások, mesterségek speciális szakszóit is felhasználja, s nem körülírásokkal él, eleget téve annak a követelménynek is, amiről a *Pansophiae Prodomus*-ban beszél, hogy „*rebus explicandis adhibentur verba propria*”. (Vö. *Pansophiae Prodomus*, Veskeré spisy. J. A. Komenského; I. k.)

Az *Orbis Pictus* és az anyanyelvek

Igen értékes sorok olvashatók az *Orbis Pictus* bevezetőjében az anyanyelvek tanítását illetően is: „*Serviet idem libellus, vernaculis in scholis vernacule tractatus, ediscendae linguae vernaculae toti et a fundamento.*” A magyar kiadások előszavainak aktualizált szövege szerint így szól tehát Comenius: *Használni fog ez a könyvecske, ha az magyar iskolákban magyarul élnek véle, hogy az egész anyanyelvet fundamentumból meg-tanulhassák* [13].

A könyvet az anyanyelvek alaposabb tanítására is szánta. Comenius tehát a gyakorlatban is megvalósította azt az elgondolását, hogy az iskolai nyelvi nevelésben az anyanyelveknek is szerepet kell adni.

Az anyanyelvek tanítási nyelvvé fejlesztését is elősegítették Comeniusnak ilyen megnyilatkozásai:

1. *Rerum interpretatione iucundum et utile interserere: lingua nempe vernacula.* (De Serm. Lat. Studio, 1638.)
2. *Per vernacula intendere ad peregrina.* (Uo.)
3. *Non vernaculam discere Latinae ductu, sed Latinum ductu Vernacula.*
4. *Vocum Latinorum vis et ad vernaculas analogia melius patescat.*
5. *Discipuli vernacule legendi et scribendi gnari essent!*
6. *Nos vernacula volumus, proprium in usum cuius genti destinata ut linguam suam a fundamentis intelligere discant omnes.* (Methodus: C. V. 19.)

Az *Orbis Pictus* gyakorlatában is megvalósítani próbálta Comenius ezeket az elveket, illetőleg tételeket. S azzal, hogy a latin szöveg mellett megjelentek az anyanyelvi szövegek, e könyv valóban példátlanul fontos szerepet játszott az anyanyelvek iskolai oktatását illetően is. A magyar iskolákban ui. az *Orbis* szövegét, szavait a magyar nyelv segítségével értelmezték a tanulók, s kézzelfogható példák útján állt előttük az is, hogy az addig visszaszorított magyar nyelv alkalmas tanításra, a tudományok művelésére, terjesztésére [14]. Minden kifejezhető vele, s nincs olyan ismeretanyag, amivel kapcsolatos tudnivalókat ne lehetne magyar nyelven is kifejezni. Ebben a tankönyvben a latin nyelv és a nemzeti nyelvek tanítása és művelése kölcsönösen kiegészül, s azzal, hogy a latin nyelvet a nemzeti nyelvek segítségével oktatja, alapot nyújt

e tankönyv az anyanyelvek tanítására és művelésére is. Az *Orbis lapjain* a megnevezésekben, a szavak helyes értelmezésében a nyelvek valóban kiegészítő szerepet is betöltenek. Latint értelmezünk anyanyelvi szavakkal és fordítva. Egyszóval érvényesül itt is Comeniusnak az a tétele, hogy az új nyelvi módszer nem csupán a latin nyelvre vonatkozik, hanem általában utat nyit arra, hogy minden nemzet ezzel arányosan művelje saját anyanyelvét is. (Nagy Oktatástan: 29.)

A tanulók nyelvi műveltsége azzal is tágul és mélyül, hogy alkalmuk van a latint anyanyelvük sajátosságaihoz is mérni, illetőleg a nyelvek közötti összehasonlítást is elvégezni és a sajátosságokat valóban megérteni, s azt is megfigyelni: „*quid linguae convenient, aut differant*”. (Methodus: C. III.) A tanító e könyv anyagának tanításával ki sem térhet e feladat helyes megoldása elől, mert a latin megnevezések és a megfelelő magyar szavak és mondatok gyakran azt is példázzák, hogy „*omnis Lingua habet Idiotizmos suos . . .*”, s hogy sokszor lényeges különbségek vannak a gondolatok kifejezésére szolgáló nyelvi eszközökben is. A tanulók megfigyelhették az *Orbis* szövegéből az egymás mellett futó és saját természetüket is megtartó nyelvi kifejezéseket (differentia a vernacula observare!), s elsősorban azt, mennyiben távozik el „*a Deák nyelvnek folyása a Magyar nyelvnek folyásától: Bibliopola vendit libros in bibliopolio, quorum catalogum conscribit. — A könyváros el-adja a könyveket a könyv-áros boltban, mellýeket lajstromba vészen. Ignis aedificia corripit. — A gyuladás a házakat megszöki. — Si bellandum est, scribuntur milites. — Hogyha hadakozni kell, katonákat (hadat) fogadnak. — Sedulitas amat labores, fugit ignaviam, semper est in opere, ut formica. — A szorgalmatosság szereti a munkát, távoztatja a restséget, mindenkor foglalatoskodik, mint a hangya stb.*

Az *Orbis* egyszerű szövege, de igen gazdag szókincse egyúttal azt is példázta az anyaiskola tanulói előtt, hogy a latin nyelv mellett futó anyanyelvi szöveg egyenrangú a latinnal, nincs tehát igaza azoknak, akik az iskolákban tiltják az anyanyelven való beszélgetést, s akik azt állítják, hogy csak a latin nyelv alkalmas a tudományok művelésére. Az *Orbis Pictus* is jellemzően példázza azt az ellentmondást, ami megtalálható Comeniusnak a latin nyelvek tanítását elősegítő módszeres eljárásaiban is. *A latin nyelv oktatásának modernebb útjait, módjait keresi, kutatja, de valójában már ezek a módok és utak a nemzeti nyelvek tanításának tárlatait is tekintetbe vették.* Az sem véletlen, hanem ebben az összefüggésben természetes dolog, hogy Comenius a latin nyelv tanításának olyan új módszeréről is gondolkodott, ami azt is jelentette, hogy a latin tanítása adjon alapot az anyanyelv tanítására is. Erre gondolt akkor, amikor azt állította, hogy „*lingua Latina ad linguas vernaculas simul poliendas manuductrix fida*”, azaz, hogy a latin nyelv az új rendszerű tanítás révén az anyanyelvek tanításában és művelésében is hűséges útmutatónk. (Vö. Methodus: C. IV—VI.)

A latin nyelv jobb tanításának módjait kutató Comenius gyönyörű vallomásban tesz hitet a cseh nyelv dicséretében minden nemzeti nyelv mellett, mondván: Tévednek azok, akik azt hiszik, hogy a cseh nyelv (az anyanyelv) nélkülözi ama gazdagságot és fényt, amely szükséges

ahhoz, hogy szóban minden kifejezhető legyen. Sehol sem lelünk olyan nehézségekre (még a természetfeletti tudományában, a metafizikában sem), amit ne tudnánk anyanyelvünkön kifejezni, ha erre törekednénk [15].

Az *Orbis Pictus* lapjait forgató magyar tanulók is ezt a *tanulást* vonhaták le a magyar nyelvre vonatkozólag, s ez a pedagógiai eredmény a magyar nyelv megbecsültetése tekintetében is korszakalkotó jelentőségű.

Az enciklopédikus ismeretek tárháza

Nagyon sokszor beszél arról is Comenius, hogy az embernek ebben e világban kell élnie, s hogy hasznos életet élhessen, mindazzal fel kell magát szerelnie, ami szükséges az okos és hasznos emberi tevékenységhez. A világ fejlődik, benne az embernek is fejlődnie kell. Fejlődik a technika, a manualis világ, az emberi termelő munka és eszközei, fejlődnie kell az embernek az ezekről való ismeretekben is. Bővítenie kell tudását a világ szerkezetéről, a természet jelenségeiről, a növény és állatvilágról. A tudomány és művészet kérdéseiről, a morális élet, a társadalmi, vallási és politikai élet eseményeiről is modernebb tudásanyaggal kell magát felvérteznie!

Az *Orbis Pictus* első leckéjében oly egyszerű tömörséggel állítja a tanulók elé ezeket a mély gondolatokat, hogy ma is tanulhatunk belőle: „*Veni, puer! disce sapere — Jöszte ide, gyermek! tanulj bölcselkedni. — Quid hoc est sapere? — Mitsoda ez, bölcselkedni? — Omnia, quae necessaria sunt recte intelligere, recte agere, recte eloqui — Mindeneket, valamellyek szükségesek, igazán megérteni, igazán tselekedni, igazán kimondani.*” (*Orbis Pictus*: Lőcse, 1685., 1728.)

10. Comenius: *Orbis Pictus*: Meg-szólítás — *Invitatio*

Hogy ezt a célt elérhesse a tanuló, Comenius segítségére siet az *Orbis Pictus*-szal, mondván: e könyv lapjain *ducam te per omnia, ostendam tibi omnia, nominabo tibi omnia* — Mindenem átvezetlek téged, megmutatok mindent neked és megnevezek mindent számodra.

Világos és egyértelmű ez az invitatio: okos, értelmes, ismeretekben gazdag embert kíván e tankönyvvvel nevelni a tanulókból. Vallja azt, hogy „non tantum lingua ad eloquentiam, sed imprimis mens ad sapientiam formanda sit”, mert „non psittacos formare vult, qui reddant sine mente sonos, verba et prahses sine rebus”. (Methodus: C. XVI. 3.)

Nem véletlenül mondja a bevezetés, hogy *megmutatunk* mindent és *megnevezünk* mindent s az sem véletlen, hogy ilyen sorrendben hangzik el ez az ígélet, mert ennek ez az elvi alapja: „*Res ipsas prius lustrandas quam nominandas . . . res, deinde verba . . .*” (Methodus: C. XII. 2.)

A kép és a szöveg

Az *Orbis Pictus* képei ökonomikus beosztással a lényeges dolgokat ábrázolják, a jellemzőt emelik ki. Ez a gyakorlat érvényesül a szövegben is, nincsenek benne retorikai díszek. A szöveg nem alkalmas formális grammatikai elemzésre, csupán a dolgok, a tárgyak minél pontosabb megnevezésére. E könyv mint praktikus ismerettár is jól teljesíti hivatását. Az *Orbis Pictus* szövege a képekhez, a képekben ábrázolt tárgyakhoz símul, ezért nem olyan részletező, s inkább *tárgyszerű*. A *Janua* textusa leíró jellegű, részletező, olykor a megfogalmazásban elevenségre, illetőleg nyelvi finomságokra is törekvő. Figyeljük meg például az *örlés* magyar leírását a *Janua*-ban és az *Orbis*-ban. A *Janua* szövege *elbeszélő jelleggel, átképzeléses előadásában* részletesen közli az *örléssel* kapcsolatos tudnivalókat: „Régenten (hajdan) a gabonát tsak *mosár-törőkkel* törik vala a' *mosárban*: innét vagyon a *búza- és ápra-kása*. Azután *törnek* (*örlenek*), *darálnak*) vala darabos *kása-lükövel* a *száraz malomban*: és lészen vala *dara* (mellyből a' *pépek* tsináltatnak) és *liszt-kása* (*hoza*). Elvégre (utoljára) kigondoltattak a' kézzel taszigáló avagy *forgató-malmok* egy-először, azután a' *szamár- és barom-hajtó malmok*; osztán a' *víziek* avagy *vízen-forgók*: és végezetre a *szél- avagy szárnyas-malmok*; a' holott *liszt-válúval* és *malom-garattal* örölnek: És a *szita*-avagy *szőr'sák* által a' liszt kiszitáltatik, és kieresztetik (kiüttetik), a korpák kihinteggettétvén. De a' *molnár* a' ki *öröl*, hasznót keres, és arra mindenkor igyekezik (áhétozik)” [16].

Az *Orbis Pictus*-ban Comenius a közölt rajzhoz idomítja a sokkal egyszerűbb textust, s ennek következménye, hogy valóban tárgyszerűbb is ez a szöveg: A' *malomban* egy *kő* a' másik *kövön forog* (fut), hajtván azokat egy kerék és *öszve-töri* (rontja) a' *garaton* által hegyében töltött *szemeket* és el-választtya a' korpát, a' melly le-hull (esik) a' *ládába* a' liszttől, melly által-esik a' *Szitán* (szőr sákon). Ilyen malom volt legelőször a' *kézi-malom*, azután a' *barom-hajtó malom*, következendőkép-pen a' *vízi-malom* és *hajós-malom*, végtére a' *szárnyas- (szél-) malom*.” (Idézve a nürnbergi 1669-es kiadás alapján.)

Az *Orbis Pictus* különböző kiadásai ezt a szöveget közlik, legfeljebb

egy-egy szakszó változik meg, illetőleg a kiadást istápolók a vidékükön inkább elterjedt változatokkal bővítik a szöveget. Így tesz például Szombathy János is, amikor a baromhajtó malom megnevezést a Hegyalján és a közeli Bodroghözben is használt szakszóval váltja fel: „szárazmalom, melyet a barom hajt”.

A *Janua* XLVI. fejezete textusának nyelvét, megfogalmazását, a rokonértelmű szavak tudatos halmozásával bővített szókészletét is érdemes összevetni az *Orbis Pictus* LXVIII. fejezetével. A *Janua* a megfelelő tárgyakat, a munkamenetet nemcsak a szakszókkal nevezi meg, hanem még a jól formált mondatok segítségével körül is írja. A megnevezéseket tudatosan a megfelelő szinonimákkal is értelmezi. Az *Orbis* megfelelő szövege csak a képekben adott tárgyakhoz tapaszta a szöveget, és inkább a rajz részleteinek segítségével szűkíti meg a tárgy, a cselekvés, a munkaművelet fogalmi körét. Ha az *Orbis Pictus* szövegében fel is tűnnek a szinonimák, akkor is inkább csak a szóföldrajzi névelkülönülés adta változatok szerepelnek, és elsősorban azért, mert a különböző nyomdák és kiadók a saját vidékük megfelelő szavait is közbeiktatják. Tegyük ismét egymás mellé a két szöveget! A *Janua* szövege valóban nagyon részletező (a tanulók fejlettebb értelme, az iskolai munka magasabb fokú követelménye is indokolja ezt.) A magyarító *Szilágyi Benjámin* István a megfelelő szakszókat jól ismeri, és szövege a csoportnyelvi szókészlet nyelvjárási jellegét is tükrözi: „A len és kender meg-áztatnak (lágyíttatnak, fonnyasztatnak) a motsolyákban (víz-álló tótsákban, motsárokbán, potsolyákban), és megszáraztatván a lentörővel (tilóval) megtörettetnek (tilóltatnak) avagy verettetnek; azután meggerebeneltetnek: elmaradván amott a pozdorja, itt a tsepü. Azután a fonó-asszonyok a rokka-szösz a gusalyra (rokkára) kötvén, fonalat vonszanak (fonnak), akár ujjon pergő orsóval; akár a keréken forgó- (pergő) rokkának tsévő-orsójával. A kötelekből, matringból, avagy fonál-peretzből, matolára (áspára) vagy gombolyítóra (vetélő-fára) tétettetvén, gombolítatnak gombolyagok és leszen vászon.”

Az *Orbis Pictus* a rajzok részeit követő megfelelő szövege: „A' len és kender vízben meg-áztatván és viszontag meg-száraztatván, megtörettetnek (ki tilóltatnak) a' tilóval (len törővel), az hol a pozdorja lehull, akkor osztán meggerebeneltetnek vass-gerebennel, holott a' csöpü el válik. A tiszta len köttetik a rokkához, a fonyó-asszonytul, a ki bal kézzel a fonalat vonszá (fonja), jobb kézzel a pörgő rokkát vagy orsót (mellyen vagyon a pördető-karika) pörgeti. A fonalakat bé vonnya a forgó- (pörgő) orsó, onnend fel matóltatnak a matólára, abbul vagy gombolyagok gombolítatnak vagy végfonalok (fonál-darabok, pereczek) lesznek. (*Orbis Pictus*, Nürnberg, 1669.)

A két szöveg párhuzamba állítása azért is célravezető, mert ebből az is kitűnik, hogy az *Orbis* magyarítója elsősorban a *Janua* magyar szövegét használta fel munkájában. Elsődleges forrása a *Szilágyi Benjámin Janua fordítása*. A későbbi *Orbis* szövegek magyar nyelvi részét gondozó kiadók mindig tekintetbe vették a *Janua* különböző kiadásának szókincsét is. E két tankönyv valóban kiegészíti egymást, magyar szövegében is. A két mű igen tekintélyes számú magyar szakszót terjesztett el az

iskolákban. A két tankönyv különböző kiadásai (Brassó, Lőcse, Szeben, Kolozsvár, Pozsony) a magyar csoportnyelvi szókészlet nyelvjárási jellegének vizsgálatához is értékes források. Szombathy János szövegében például az idézett szövegben megjelentek a *fonal-darabok*, *perecek* szakszók mellett a *fonal-nyalábok* és a *pászmák nyelvjárási jellegű szakszók* is.

Az Orbis Pictus szövegének magyar nyelve

Amint említettük, a magyar szöveg készítőjét nem ismerjük, s az ismeretlen magyarító a magyar nyelvi rész elkészítésében elsősorban a *Janua* magyar szövegét vette alapul. Az első magyar nyelvű szöveggel is megjelent Orbis magyar nyelvénck fonetikai képe alapján is nehéz az első magyarító nyelvi anyagának lokalizálása. Talán *ö-zése*, *l-ezése*, az *-ít* képző *-ét változatának használata*, s az *-n hang szövégi helyzetben, illetőleg a magánhangzó előtti palatalizálódása*, az *a-zása* (hangsúlyos helyzetben), szókincsének egy-két eleme alapján a dunántúli nyelvjárási változatokhoz, közelebbről a nyugati nyelvjárásterülethez kapcsolhatjuk a szöveget (*bőtű, pörgő, csöpű, röstség, pördető, szaporéttatnak, homlét-tatnak, okoskodnyi, értényi, vinnyi, mondannyi, matola, felmatolál, lagató, baronafal* stb.).

Az *Orbis Pictus* az irodalmi norma követelményének irányában a nyelvi egységesülés céljait is jól szolgálta. Különösen abban a tekintetben, hogy sok táj- és csoportnyelvi jellegű szóváltozatot emelt be a szövegbe, s így éppen az iskola útján segítette e *szavak nemzeti nyelvű szóvá válását*. Az *Orbis* különböző kiadású szövegei — az első magyar nyelvű kiadás példáját is követve — a magyar nyelvterület különböző tájain és rétegeiben funkcionáló, ugyanazt a fogalmat jelentő szóváltozatokat együtt szerepeltetik. Például: *bányászna-érc, hébér-szivárvány* (a bortermelők műszavai!), *kötővessző-szirony-vitla* (bodnár szakszók!), *koholó műhely-vinnye, fonalnyaláb-végfonal-fonaldarab-perec-pászma* stb.

Az *Orbis Pictus* különösen gazdag műszavakban. Az egyes mesterségek szakszavait éppen úgy megtaláljuk benne, mint a korabeli technika és technológia terminológiáját. Ezért az *Orbis* értékes forrásul szolgál a mesterségek, illetőleg a technika fejlődését feltáró munkálatoknak is. Comenius magyarítóinak nyelvi adatait ui. nemcsak a magyar nyelv-tudomány, a nyelvtörténeti szótár munkaközössége használhatta fel. A néprajz, újabban pedig a technológia, a termelési eszközök történetét kutató tudományos érdeklődés is mind több és több esetben utal Comenius adataira, és éppen elsősorban az *Orbis* nyelvi adatait idézik legszorgalmasabban [17]. Az *Orbis* magyar nyelvű szövege *igen gazdag magyar szakszókban*, s általában az jellemzi ezt a tankönyvet, hogy mindent ki tud fejezni magyarul. A csoportnyelvi szavak, megnevezések helyét még nem foglalta el annyira az idegen nyelvű terminológia. Érdekes például megfigyelni, hogy az *ácsmesterség* leírásában mennyi jó magyar szakszót sorakoztat fel ez a tankönyv. Ma — sajnos — több idegen szót használnak az egyes csoportnyelvek. Állítsuk párhuzamba Comenius magyarítóinak jó magyar szakmai szókészletét az asztalosok és ácsok sok ide-

gen szóval telített csoportnyelvével: „Az ács meg-faragja (bárdolja) a színlő bárdal az épületre való fát... fűrészeli fűrészszel, azután föl-emeli a meg-faragott fát a tekerő-emelővel az ácsoló (faragó-) tőkékre (székekre), reá szegezi (meg-erősíti) kaymaccsal (vaskapoccsal, kötő vassal), egyenesen meg-méri sinorral (csapó mazzaggal), akkor osztán öszve foglalja a falakat és öszve-szegezi (szörköszteti) a baronafalakat öreg vastag szegekkel.” (Vö. Orbis; trilinguis: Leutschoviae, 1685.)

11. Comenius: Orbis Pictus: Az Áts

Ma sokhelyt a mester „streikmódlival húzza meg a vonalat, klopszaggal, apszec-szaggal, slicc-szaggal fűrészszel, sliikk-gyaluval, holker-gyaluval bának, a lyukat lokbeidlival vési stb., stb.” [18]. A kádárok pintérek, illetőleg a bodnárok munkamenetét, szerszámaikat és készítményeit is jó magyar szakszókkal nevezi meg az Orbis: „A pintér fel-öltöztetvén előző-kötővel, csinál mogyorófa vesszőkből a faragószéken az abroncskéssel abroncsokat és fából dongákat. A dongákból csinál hordókat, tungokat (cupae) két fenékre, ismét kádakat, saytárokat, puttonokat és csobányokat (vödröket) egy fenékre. Azután meg-köti (abroncsozza) abroncsokkal, melyeket meg-teker (köt) a pintér-kés segítségével fűszja vitlákkal (kötővesszőkkel, szironnyal) és reá veri (alkalmaztattya) a sulyokkal és hajtófával.” Szombathy János fordítása e részében is megjelentek vidékének, a Hegyaljának idevonatkozó műszavai. Következésképpen e vidéken szokásos bodnár megnevezést használja [19]. Műszavai között már feltűnik a hajtófa, űzőfa tükörszó helyett a trébely szakszó (Triebel). A Hegyalján a bodnárok e szó tröbölly változatát is használták. Bár élnek a régi magyar szakszók is, de a hegyaljai bodnárok, kádárok csoportnyelvében, illetőleg száján gyakrabban hangzanak fel az idegen szakszók. A bodnár surcot vesz maga elé, a rönkfát rofdongákká haso-

gatja, ezeket *cimándi* gyaluval simára gyalulja. Külön művelet a *stécolás*, majd a *kóflicolás* és *rittolás*, azután a *strejgolás*, a *krumpajznival* való megmunkálás. A hordófeneket *cirglivel* méri be. A *treibolás* az *aufzigli* segítségével történik stb., stb.

A Szombathy-féle új kiadás nemcsak arra példa, hogy az idegen terminológia lassan tért hódít az *Orbis* szókészletében is, hanem arra is, hogy az egyes kiadások tudatosan használták fel egyrészt az új szavakat az anyagi kultúra fejlődésének megfelelően, másrészt a szakmai szókészlet, csoportnyelvi szókincs nyelvjárásonkénti változatait is beemelik a szövegbe, illetőleg a szinonima sorba. Következésképpen együtt szerepelnek például a következő szóföldrajzi névelkülönülés adta változatok: *hajdina-tatárka-pohánka*, *nadály-pióka-pióca-szopóka*, *bükköny-lednek*, *sárgarépa-morkony-murokrépa* stb.

A különféle nyelvjárási gócok szókincsbeli elkülönülését összefogja, s a nyelvi egységesülés útját megkönnyíti a következő szavak együtt szerepeltetése: *párna-vánkos-fejally-fejel*, *tik-ól-katroc*, *pálíka-bodzogány*, *gúborka-lópintyő* (galgulus, madárnév!), *tarisznnya-tüsző-izsák-általvető*, *gyaloghíd-palló-bőrű*, *kullancs-ebléggy*, *dugasz-pöckő*, *comb-buc*, *szénvonyó-asagpemet*, *földialma-krompér*, *törökbúza-kukorica-tengeri*, *boglya-kazal-kalangya*, *gyalogút-ösvény*, *gerencsér-fazekas*, *csap-cséve* stb.

A szókincsgazdagításnak, a tanulók aktív szókincse bővítésének is jó alapot teremtett az a mód is, hogy a nyelvi rétegek sajátos szavai is funkciót kaptak az *Orbis* sokrétű anyagának megnevezéseiben. Sok *nyelvjárási* szót is megismertek a tanulók, s éppen Comenius tankönyvei révén az iskolában megismert nyelvjárási szavak elindultak a közszóvá válás útján is. *Alak szerinti* tájszó is szerepel az *Orbis* szövegében (*csalylyán*, *ikölöd*) ('hány') *gombolyét*, *matolla* stb.), de különösen sok benne a *funcióbeli* és *valódi* tájszó: *palló*, *csekle* ('tör' nsz.), *szelemen*, *pöckő*, *szapu* ('kőből'), *ösztoke*, *hidas*, *butkó* ('csomó'), *palánk*, *hancsik*, *pislen* ('csirke'), *kajmacs*, *fejally*, *fejel*, *ragya* ('öböl'), *kaszakő* ('cos'), *kopácso-lék*, *bürke* stb., stb.

A magyar terminológiai nehézségen azáltal is segítettek Comenius magyarítói (*Szilágyi Benjámin* [*Janua*], a pataki tankönyvek szövegének magyar változatát készítő pataki tanárok [*Vestibulum*, *Janua*], az *Orbis* magyarítói és átdolgozói), hogy a régi magyar nyelv már régebben szótározott szavait is felhasználták. Különösen sok szót vesznek át *Szikszay Fabricius* Balázs *Nomenclaturájából* (*hidas*, *fejally*, *gusal*, *rokka*, *gereben*, *szapu*, *kaszakő*, *kankalék*, *bötke* stb.). *Calepinus* magyar értelmezései is újra olvashatók Comenius magyarítóinak szövegében [*macskaméz* ('gummi'), *bányászna*, *kuritolok* (grassor), *nadály-pióka*, *zuzmaraz*, *alattság* ('hajókötel', 'rudens'), *vitla*, *szirony*, *bötke* ~ *bötkös* ('csomó') stb.] *Murmeliuss* szójegyzékének, *Szenczi Molnár* szótárának megnevezéseit is forrásul használták fel: [*feal* (cervical), *bonc* (comb), *macskaméz*, *nadal-pióka*, *zomak kígyó*, *kő-esső*, *gusaly*, *gereben*, *bötke*, *czelczapo* ('garrulus'), *főally*, *esztergár* stb.]

Az újabb kiadásokból eltűnnek azok a szavak, amelyek éppen a régi szójegyzékek és szótárak útján kerültek be a tankönyvek magyar szó-

vegébe. Az élet túladata rajtuk, tehát az eleven tankönyv élő nyelve is feleslegesnek érezte ezeket a szavakat: *kuritoló*, *piaci cselcsap* (circumforanei), *kankalék* (tolleno), *buc* (comb), *áros* (kereskedő), *alattság* (hajókötél), *pennavális* (pennatartó), *orv* (lopó), *cölönke* ('caudex'), *koszperd* ('hegyes tör'). Az *Orbis* magyar nyelvi szövegére is nagyon jellemző, hogy igen kevés idegen szó fordul elő benne. Már nagyobb számban olvashatók a tükörszók (vö. musculi ~ egerek!). Az idegen szavak legtöbbször magyar párjukkal együtt szerepelnek, s vagy jelentésárnyalatot hordoznak, vagy sajátos hangulatot kölcsönöznek a megnevezésnek: *tutor* (gondviselő), *plántál*, *megspékel*, *superlát* (kárpit), *voks* (vö. calamo excipit vota: pennára vészi a vokokat), *prókátor*, *szentencia* ('ítélet'), *falastrom*. Tükörszóval nevezik meg a magyarítók sok esetben az emberi testrészeket. Különösen jellemző az orvosújj elnevezés. A latin *digitus medicus*, *medicinalis* fordításaképpen került be ez a szó a magyar szókészletbe. Az újabb kiadásokban megjelennek a következő hangsorok is: *lajbli*, *hál* ('kötés'), *hajtófa* (vö. Triebel!).

A magyar nyelvi nevelésben is értékes többlet Comenius tankönyveinek gazdag szinonima gyűjteménye. Ha a szinonima-sorok az *Orbis*-ban nem is állnak előttünk oly gazdag változatokban, mint a *Janua*-ban, mégis fontos szerepet töltenek be itt is, mert a szinonimák felsorakoztatásával ez a tankönyv is ránevelte a tanulókat a szavak helyes megválasztására. A kifejezendő fogalom, a megnevezendő tárgy legmegfelelőbb nyelvi formáiban való válogatás készségét is megszerezhatték a könyvet tanulmányozó gyerekek. Az *Orbis* lapjain olvasható szinonim szópárok között egyaránt találhatók értelemi és érzelmi szinonimák: *melleszt-koppaszt*, *magahitt-felfuvalkodott*, *könyörög-esedez*, *elszenved-tűr*, *becsületesen-emberül*, *setétes-árnyékos*, *szófogadó-engedelmes*, *okosan-eszesen*, *gyalázatos-rút*, *jámbor-igaz*, *kér-kíván*, *visszavonó*, *háborgó*, *gyönyörű-tekintetes* (vö. aditus speciosus: tekintetes-gyönyörű a bemenetel), *csípős-fojtós*, *takar-összehord*, *szükséget lát-elnyomorodik*, *álorcás-alakos*, *bajlódó-tusakodó*, *illetés-tapogató*, *ezért-ennekokáért*, *megint-ismét*, *salak-sonkolly*, *allya-gaza*, *bot-pálca-istáp*, *posvány-iszap*, *kereng-forog-tekereg*, *rend-vers*, *szél-karéj* stb., stb.

* * *

Az *Orbis Pictus* elején található „eleven és szózatos” ábéce is figyelemre méltó. Először is pedagógiai szempontból. Comenius ui. újszerű ábécéjével szakított az addig gyakorlatban levő betűztető módszerrel, a lélekölő szillabikáltatással. Comenius ábécéjében a betűk mellett szemlélhető annak az állatnak a képe, melynek hangjához köti a hangot jelölő írásjegyet: A varjú képe után a szöveg: *Cornix cornicatur* — A varjú károg: á, á: a, A, — *Agnus balat* — A bárány béget: bé, bé: b, B. Comenius ezzel a megoldással az írásjegyeket, a betűket, mint ismeretlen dolgokat már ismert képekhez, illetőleg hangokhoz kötötte, tehát nem az írásjegyből, a betűből, hanem a hangból indult ki. Így az iskolában is véget vetett a betűfonetikai szemléletnek. A színpadra alkalmazott *Orbis*, azaz a *Schola Ludus* egyik jelenete gyakorlatban is bemutatja, hogyan használta fel az élő ábécét az írás-olvasás tanításában. A tanító

azt a célt tűzi ki, hogy megtaníttja a tanulókat „rövid és kellemes úton”, új módszerrel a betűk ismeretére. Egy hónapot szán rá, s egyetlen eszköze a tábla. Erre rajzolja fel az élő ábécét. A táblán és az *Orbis* lapjain a tanuló látja az állatok képét, utánozza azok hangját, elvonja az egyes hangokat. A kiindulás tehát a hangból történik, mert csak a hangoztatás után tanulja a gyerek rajzolni az írásjegyeket, a betűket. A betű leírása után gyakorolják újra, hogyan kell hangoztatni a leírt betűt, azaz melyik hang képe az írásjegy. Comenius tehát egyeztetette ezzel a módszerrel a hangoztató és írva-olvasztató módokat. Nagy kár, hogy magyar viszonylatban nem volt rendszeres követője módszerének. Egyedül *Szőnyi Nagy István* kívánta újra eleveníteni Comenius módszerét *Magyar Oskolájában*. (1695.) [20].

Figyelemre méltó ez az eleven ábécé nyelvi szempontból is. Comenius ui. a hangokat és írásjegyeket nem „amaz elméket csigázó, közönséges, sokáig tartó és unalmas bötüszedegetéssel avagy szillabikálással” (*Orbis*: Bevezető) kívánta megtanítani, hanem az *élőnyelv összefüggő szövegéből vonatta el a hang fogalmát*. A gyerekhez közelálló szavak és mondatok segítették elő e pedagógiai cél elérését. Irodalmon kívüli és a nép ajkán gyakran használt nyelvi formákkal álltak szemben a tanulók. Oly sokszor hallott hangutánzó szók szerepelnek a példamondatokban: A varjú kákog — A bárány béget — A ptrücsök csörög — A babuk dudul — A csecsemő gyermek koákol — A lúd gágog — Az egér ciceg — A rétze reczeg — A kátsa kácsog — A macska miog — A pisle piseget — Az eb erreget — A nyúl vakog — A béke rekeg — A bögöly szeszeget. Ezekkel a hangutánzó szavakkal is nagyon közel hozta az iskolát, a tanítást a gyerekekhez. Érdeklődésüket feltétlenül felkeltette ezzel az egyszerű nyelvi megoldással is. Különben Comenius tankönyveinek nyelve (a magyar szöveg is) tele van a gyerek által már sokszor használt, jól értett szavakkal. A növényvilág megismerését és a megfelelő növényegyedek és fajok fogalmának pontosabb felfogását eredményezték például a népies növénynevek (istenfa, kakukfű, egérfark, lapu stb.) felhasználása a megnevezésekre.

A későbbi kiadásokból kimaradt az eleven ábécé. Módosult a latin textus is az új idők új tudományos eredményeinek nyomán. Alakult magyar szövege is, nemcsak tartalmában, szemléletében, hanem a nyelvi kifejezésekben, a nyelvi eszközökben is. Ennek a nyelvi, kifejezésbeli változásnak szemléltetésére állítjuk most egymás mellé a következő részleteket: a) 1685: „Ütközetre valók a pallos (kard), a hegyes tör (*koszperd*) — 1728: Ütközetre-valók: a pallos (kard), a hegyestör és szablya.” Kiesett, mert már nem volt a szocialis használatban a *koszperd* szó; b) 1669: „A gyermekek jádzanyi szoktanak, vagy földbül csinált golyóbisokkal, avagy haytván a tekét (*görgetőt*) a *tsürkök* (*tsonokok*) közzé avagy a *bötkötskét* a bottal hajtván a karikán által avagy a pörgettyűt a korbáccsal forgatván (haytván)” 1685: „A gyermekek jádszani szoktanak vagy földbül csinált golyóbisokkal avagy hajtván a tekét a *tsürkök* (*tsonokok*) közzé avagy a *bötkötskét* a bottal hajtván a karikán által avagy a pörgettyűt a korbáccsal forgatván (hajtván).” Az átdolgozó nem érezte szükségét annak, hogy külön is értelmezze a *teke* szót. 1728:

12. Comenius: Orbis Pictus: Gyermeki-Játékok

„A gyermekek játszani szoktanak vagy földből tsinált golyóbisokkal avagy hajtván a *tekét* (görgetőt) a *tsúrkök* közé, avagy a *bötkötskét* a bottal hajtván a karikán által.” A *tsonokok* szó kihagyásával egyszerűsödött a szöveg. Ennél nagyobb mértékben formálódott át a legkésőbbi kiadások szövege, nyelve. Az idők folyamán azután kikopott az iskolai használatból az *Orbis Pictus* is. Eredeti szövege, tartalma, szemlélete nem felelt meg az új idők új követelményeinek. Siettette funkciója elhalását az is, hogy legértékesebb elemeitől fosztották meg e könyvet a későbbi kiadások, s vagy képek nélkül adták ki, vagy a tartalmat csonkították meg. Ezt a sorsot érte meg ez a kitűnő tankönyv hazánkban is. [Vö. a megcsonkított Orbist „Excerpta ex Joannis Amos Comenii Orbe Sensualium trilingui” című kiadványban, Cassoviae, 1766. Verseghy is 1816-ban csak részleteket ad belőle: Ex orbe picto Joannis Comenii címmel. (Vö. Verseghy: Exercitationes Hungarici, Budae, 1816.)] A vulgarizálás ellen hiába emelték fel egyesek tiltakozó szavukat. Hívatását ez a kiváló könyv jól teljesítette. Különösen az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepét kell kiemelnünk. Sokszor hangzott el az a vád, hogy Comenius tankönyveinek latin nyelve „művészet nélküli” nyelv. *Szilágyi* Sámuel egyenesen azt tartja, hogy szerencsétlenség számba veendő az, hogy Comenius latin nyelvén nevelkedett fel számos nemzedék [21]. A jó latinságot, a klasszikus, cicerói nyelvet kérték számon ezek a megnyilatkozások. Mi most nem vitatjuk ez állítások jogosságát vagy igazságtalanságát, csak azt jegyezzük meg, hogy a *magyar nyelv szempontjából egyenesen szerencse számba veendő*, hogy a magyar szöveggel is ellátott comeniusi tankönyveket a hazai latin nyelven oktató iskolákba is bevezették, mert e könyvek is utat törtek a magyar nyelv tanítási nyelvvé fejlesztésében. Beszédes példát szolgáltatott arra, hogy a magyar nyelv is gazdag nyelv, s alkalmas a tudományok művelésére is. Hathatós érve-

ket szolgáltatottak azok számára, akik igényelték a magyar nyelv használatának kiterjesztését és sürgették „hasznosabban való tanításának” valóra váltását. Az *Orbis* magyar szövege is nagy jelentőségű. Egyrészt a magyar nyelv iskolai használata tágult és gyakorló teret kapott benne és általa, másrészt a magyar nyelvtudomány számára is jó forrás, s első-sorban a szótörténet kutatóinak nyújt értékes nyelvi anyagot. Valóban nagy e tankönyv pedagógiai és nyelvészeti jelentősége egyaránt. Művelődéstörténeti és tudománytörténeti jelentőségét sem vonhatja senki sem kétségbe [22].

JEGYZET ÉS IRODALOM

- [1] Bakos József: Comenius, Népművelés, 1957. 6—7.
- [2] Bakos József: A magyar Comenius-kutatás néhány időszerű kérdése. Pedagógiai Szemle, 1958. 10. sz. 993—1002.
- [3] Vö. J. A. Comenius. — Festschrift zur Comenius — Feier der Stadt Nürnberg: XV. és Brambora: Ped. Szemle, 1958. 961. l.
- [4] Bakos József: Comenius Amos János. (Az Opera Didactica Omnia kiadásának 300. évfordulója alkalmából.) Felsőoktatási Szemle, 1957. 264—270.
- [5] Comenius: Nagy Oktatástan. Ford. Geréb György. Bp. 1953. A továbbiakban is ezt a kiadást idézzük Nagy Okt. tan. rövidítéssel.
- [6] Vö. G. H. Turnbull: Jana Amosa Komenského Dva Spisy Vševedne, Two Pansophical Works: I. Praecognita, Praha, 1951. 37—70.
- [7] Linguarum Methodus Novissima, A Reber-féle kiadást használtam: Veškeré Spisy Jarta Amos Komenského. Svazek VI. 194—530. V. Brnĕ, 1911.
- [8] Vö. De Sermonis Latini Studio... Didactica Dissertatio, Lissa, 1638. A pataki könyvtár eredeti kiadását használtam.
- [9] Vö. Bakos József: Comenius, a népnevelő. 1958. Népművelési Intézet. Vö. Felsőoktatási Szemle, 1958. 503—504. és Bakos: Comenius. Hevesmegyei Népújság, Eger, 1957. dec. 7. (17) szám.
- [10] Vö. Bakos József: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, IV. k. 1958. 5—33. és külön: Az Egri Ped. Főiskola Füzetek: 83. szám.
- [11] Vö. Turnbull: Two Pansophical Works: I. Praecognita, II. Janua rerum (1643), Praha, 1951.
- [12] Vö. Bakos József: A helyes és szép beszéd (Retorikai és fonetikai alapvetés). Az Egri Ped. Főiskola Füzetek: 92. sz.: 183—184. Comenius.
- [13] Az *Orbis Pictus* csaknem valamennyi kiadását felhasználtam, de különösen a nürnbergi 1669-es, a brassói 1675-ös, a lőcsei 1685-ös, 1728-as és a pozsonyi 1798-as és 1806-os kiadásokat idézem.
- [14] Vö. Bakos József: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, II. k. 299—331.
- [15] Vö. Komensky: Nemzetem tudósaihoz. A Theatrum universitatis rerum előszava. Magyarul: Nagyvilág, 1957. 9. sz. 1380. (Aczél János.)
- [16] Comenius: Janua linguae Latinae: A' Deák Nyelvnek Aranyas ki-nyittatott Ajtaja. Lőcse, 1649., 1669, stb.
- [17] Vö. Bakos József: A magyar Komensky-irodalom. Budapest, 1952., A magyar Comenius-irodalom. II. Sp. 1958., Az újabb magyar Comenius-irodalom. (III.) Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, V. k. és külön is.
- [18] Vö. Bakos József: A magyar szókincs. Bp. 1958., 34 és Nyr. 42:27.
- [19] Vö. Bakos: A Tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincsa. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, V. k. 3.
- [20] Bakos: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. 1958. 29. l. és Ped. Szemle, 1958. 997.
- [21] Vö. Szilágyi Sámuel Maróthy György felett tartott emlékbeszédét. Museum Helveticum, Pars. I. Tiguri, 1746, 262. l.
- [22] Vö. Geréb: Comenius Orbis Pictusa. Pedagógiai Szemle, 1958. 10. sz. 948—959.

Dr. BAKOS JÓZSEF:

**Der ORBIS PICTUS, die pädagogische und
sprachwissenschaftliche Bedeutung seines ungarischen Textes.**

In der ungarischen Comenius-Literatur hat sich noch niemand mit diesem Thema beschäftigt. Die neuen Ergebnisse des Verfassers sind im Wesentlichen folgende: Im Gegensatz zu der bisherigen Forschung stellt er fest, dass bereits in Sárospatak Bilder in der Werke C. erscheinen, und zwar im Text und Glossar der *Janua* von Sárospatak. Den ungarischen Text des *Orbis Pictus* durchforschen, bringt Bakos neue Angaben und Stützpunkte zur Sicherstellung der Person des Verfassers und Übersetzers vom ungarischen Texte. Auf Grund des phonetischen Bildes seiner Sprache soll derselbe aus dem westungarischen Sprachgebiet stammen. — Es wird weiterhin untersucht, inwiefern sich der Übersetzer auf ungarische Vorarbeiten, in erster Linie auf den Text der *Janua* stützte. — Bakos liefert neue Angaben auch zu den Quellen der Bilder und Zeichnungen. — Bedeutende Teile erörtern im Aufsatz die pädagogische und sprachwissenschaftliche Bedeutung des ungarischen Textes vom *Orbis Pictus*. Bakos hebt hervor, welche grosse Rolle C. hervorragendes Werk auch in der Förderung des muttersprachlichen Unterrichtes gespielt hat.